

JAROSŁAW ROLA*

Dziedzictwo archeologiczne w rzekach. Uwagi na podstawie wyników podwodnych penetracji w Gwdzie, na odcinku pomiędzy Piłą a Ujściem

Abstract

JAROSŁAW ROLA 2023. Archaeological heritage in rivers. Comments based on the results of underwater penetration in Gwda river, between Piła and Ujście

Archaeological artifacts accidentally discovered by divers were donated to the collections of the Piła Regional Museum. As a result, a decision was made to start systematic underwater archaeological penetrations in the Gwda river. The systematic underwater research conducted by the Toruń centre and the penetrations carried out in the Gwda prove the wealth of the underwater archaeological heritage and its scientific importance. At the same time, they reveal its progressive degradation - by people and nature. For scientific and conservation reasons, there is an urgent need to take systemic measures to learn about and protect this heritage.

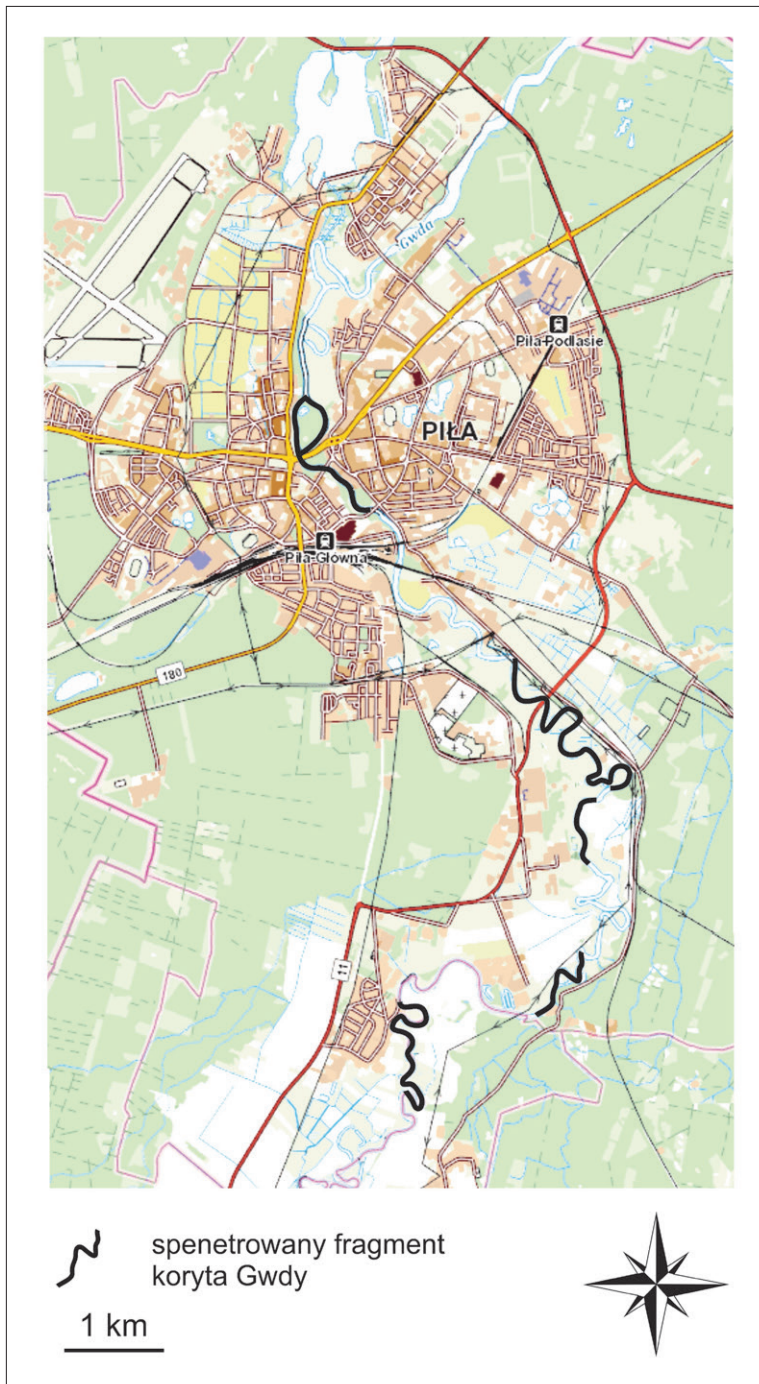
Keywords

Underwater archaeology, river archaeology, underwater archaeological penetrations, Gwda river, Piła

Z wielu powodów jednymi z najslabiej rozpoznanych archeologicznie fragmentów terenu Polski są śródlądowe wody otwarte, w tym niemal nierozpoznane są ciekły (rzeki, strumienie, potoki, strugi). Wbrew pozorom problem ten dotyczy całkiem dużego obszaru kraju. W przydennych częściach dolin, wzdłuż koryt wypełnionych wodami, położone są zazwyczaj kompleksy mokradeł, łąk, nieużytków, zakrzaczeń czy lasów, a więc terenów niedostępnych dla prowadzenia powierzchniowego rozpoznania archeologicznego. Tymczasem aktywność ludzka była związana z różnorodną eksploatacją zarówno samych cieków, jak i ich najbliższego otoczenia.

Konieczność rozpoznania archeologicznego dziedzictwa znajdującego się w wodach była sygnalizowana – jako kontynuacja i uzupełnienie Archeologicznego Zdjęcia Polski – co najmniej od lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Mimo podejmowanych prób wywołania należytego zainteresowania inicjatywa wywodząca się ze środowiska toruńskiej archeologii podwodnej nie spotkała się niestety z większym zainteresowaniem służb konserwatorskich (Chudziak *et al.* 2011; 2016). W rezultacie sformułowano okrojony program ewidencji podwodnych stanowisk archeologicznych, realizowany przez Instytut Archeologii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Aktywność badawczą ukierunkowano przede wszystkim na rozpoznanie przestrzeni reliktovej zalegającej w jeziorach, a w jej efekcie zarejestrowano „m.in. relikty architektury drewnianej mostów, pomostów, nabrzeży, domostw itp. [...]” (Chudziak *et al.* 2016, 9). Zaledwie pojedynczych odkryć dokonano w rzekach.

* Muzeum Okręgowe w Pile, ul. Browarna 7, 64-920 Piła, e-mail: jrola@muzeum.pila.pl
ORCID: 0000-0001-8391-4251

Ryc. 1

Odcinki Gwdy, na których przeprowadzono podwodne penetracje – zaznaczone na czarno (oprac. J. Rola)

Fig. 1

Sections of the Gwda river where underwater penetrations were carried out – marked in black (prepared by J. Rola)

Dla wielu archeologów występowanie relikwów przeszłości w wodach jest nieoczywiste. Do zmian tego stanu przyczyniają się różne doświadczenia. W 2011 roku do zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile przekazano między innymi naczynie kultury ceramiki sznurowej odkryte w jeziorze Płotki (w administracyjnych granicach Piły) podczas ćwiczeń prowadzonych przez druhową Ochotniczej Straży Pożarnej Ratownictwa Wodnego w Pile (Rola, Makowiecki 2012). Kolejnym przekazanym obiektem był uszkodzony dzban gliniany z XVII–XIX wieku odkryty również podczas ćwiczeń tej jednostki – tym razem w Gwdzie, na jej odcinku przepływającym przez centrum Piły. Zwłaszcza w rezultacie tego drugiego odkrycia powstał pomysł przeprowadzenia w tej rzece podwodnych penetracji archeologicznych (Ryc. 1). Pierwszy etap, realizowany w latach 2017–2020, prowadzono na fragmencie przepływającym przez tę część miasta, którą wiąże się z rozwijającym się ośrodkiem przedmiejskim i miejskim od średniowiecza do przełomu XIX i XX wieku. Drugi etap, będący efektem wcześniejszych doświadczeń, jest prowadzony od 2020 roku na odcinkach Gwdy położonych pomiędzy Piłą (mostami kolejowymi relacji Piła–Bydgoszcz i Piła–Poznań) a Ujściem nad Notecią.

Ryc. 2

Fragment tzw. mapy Schmettaua (z 2. poł. XVIII w.) z zaznaczoną przeprawą mostową w Piłę

Fig. 2

Fragment of the so-called Schmettau map (from the 2nd half of the 18th century) showing the bridge crossing at Piła

Gwda jest rzeką typu górskiego. Charakteryzuje się bystrym nurtem i dużym przepływem wody. W granicach Piły brzegi są umocnione i ustabilizowane betonowymi płytami, natomiast dno podlega nieustannemu modelowaniu. Gwda w przypadku odcinka położonego na południe od Piły jest nieuregulowana. Płynie w szerokiej, odcinkami zabagnionej terasie dennej, intensywnie meandrując i podmywając brzegi koryta oraz przekształcając strefę dna. Penetracje podwodne prowadzone na obu tych odcinkach dostarczyły odmiennych obserwacji.

Celem penetracji prowadzonych w rzece płynącej przez centrum Piły było zlokalizowanie relikwów drewnianych mostów wspomnianych w źródłach historycznych (Ryc. 2), a także zidentyfikowanie na dnie stref zalegania źródeł archeologicznych związanych z rozwojem miasta w okresie średniowiecznym i nowożytnym. Rozpoznaniem objęto odcinek od północnego przyczółka wyspy miejskiej do kładki na wysokości Szkoły Policji w Piłę – razem około 2,5 kilometra długości (Ryc. 1). W rezultacie w obu korytach Gwdy opływającej wyspę zlokalizowano pozostałości drewnianych mostów (Boese 1935). Przeprawa ta funkcjonowała zapewne co najmniej od lokacji miasta w połowie XV wieku i istniała w tym miejscu do lat dziewięćdziesiątych XVIII wieku (nie później niż do 1797 roku). Jak stwierdzono podczas podwodnych lustracji, pierwotne dno, na którym zbudowano oba mosty, jest pokryte obecnie blisko metrowej miąższości warstwą jałowego piasku – przynajmniej w części – naniesionego przez nurt podczas prac adaptacyjnych wyspy w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. W ten sposób dolne części konstrukcji drewnianych oraz towarzyszący

Ryc. 3

Mezolityczna motyka z poroża (fot. T. Płonka)

Fig. 3

Mesolithic antler hoe (photo by T. Płonka)

Ryc. 4
Pucharek kultury łużyckiej (styl uradzki) *in situ* (fot. J. Jackowiak)

Fig. 4
Beaker of the Lusatian culture (Urad type pottery style) *in situ* (photo by J. Jackowiak)

Ryc. 5
Kubek *in situ* z okresu przedrzymskiego (fot. J. Rola)

Fig. 5
Mug *in situ* from a pre-Roman period (photo by J. Rola)

im materiał zabytkowy są doskonale zabezpieczone zarówno przed zniszczeniami o charakterze naturalnym, jak i nielegalnymi poszukiwaniami. Ponadto na odcinku zlokalizowanym pomiędzy istniejącymi obecnie mostami im. Bolesława Chrobrego i im. Bolesława Krzywoustego zidentyfikowano obszar występowania licznych materiałów zabytkowych (ceramika naczyniowa, kafle piecowe, cegły) o chronologii sięgającej od późnego średniowiecza do nowożytności. W strefie tej podczas nurkowania zaobserwować można piasek przesuwany po dnie przez silny nurt. Stąd zapewne także tu część materiału zabytkowego jest stale lub czasowo zakryta.

Drugi etap penetracji podwodnych w Gwdzie jest realizowany na odcinku rzeki dzikiej, silnie meandrującej (Ryc. 1). W 2019 roku do zbiorów Muzeum Okręgowego w Pile przekazano pokrywę popielnicy kultury pomorskiej znalezionej przypadkowo przez jednego z płetwonurków w rejonie

Ryc. 6

Fragment
wczesnośredniowiecznego
naczynia wkrótce po podjęciu
z dna (fot. J. Rola)

Fig. 6

Fragment of an early medieval
vessel shortly after being picked
up from the river bed (photo by
J. Rola)

Ryc. 7

Dzban nowożytny i kamienna
osełka z Gwdy (fot. J. Rola)

Fig. 7

Modern period jug and
whetstone from the Gwda
(photo by J. Rola)

Piły-Kaliny. Następnie podczas lustracji tej strefy przez autora tego tekstu odkryto pucharek kultury łużyckiej wykonany w stylu uradzkiem oraz duży fragment naczynia z późnych faz wczesnego średniowiecza. W rezultacie została podjęta wówczas decyzja o prowadzeniu rozpoznania archeologicznego także na odcinku Gwdy położonym poniżej Piły. Efektem wcześniejszych odkryć, jak i realizowanych w ich konsekwencji prac, jest obecnie sześć stanowisk archeologicznych (w tym kilkufazowych), na których zarejestrowano zabytki archeologiczne o chronologii sięgającej od mezolitu (Ryc. 3), przez kulturę łużycką (Ryc. 4), kulturę pomorską (pokrywa popielnicy), okres przedrzymski (Ryc. 5), kulturę wielbarską (fragment datowanej na II wiek n.e. dębowej deseczki), wczesne średniowiecze (Ryc. 6), po późne średniowiecze i okres nowożytny (Ryc. 7). Ponadto podczas prowadzonych penetracji zaobserwowano świeże oberwanie fragmentu krawędzi koryta rzeki z profilami obiektów (Ryc. 8).

Ryc. 8
Skarpa nad Gwdą
z widocznymi profilami obiektów
archeologicznych (fot. J. Rola)

Fig. 8
Escarpment over the Gwda
river with visible archaeological
features (photo by J. Rola)

W rezultacie przeprowadzonych przez Marcina Krzepakowskiego badań ratowniczych odsłonięto fragment cmentarzyska kultury wielbarskiej. Dla zrozumienia fenomenu rejestrowania w nurcie Gwdy wymienionych wyżej zabytków archeologicznych bardzo istotne jest wspomniane cmentarzysko ujawnione w obrywie skarpy (Ryc. 8). W ocenie prowadzącego podwodne penetracje wszystkie zarejestrowane zabytki znalazły się na dnie Gwdy wskutek podmywania stanowisk przez meandrującą rzekę. Ponieważ znajdują się one na terenach niedostępnych dla tradycyjnych powierzchniowych penetracji archeologicznych, żaden z zabytków nie został wcześniej odkryty i zaewidencjonowany. Pod względem odkrytych zabytków stanowiska te są bardzo dobrze zachowane, ale równocześnie niszczone przez siły natury.

Rozpoznanie podwodnego dziedzictwa archeologicznego już od kilkadziesiąt lat ma charakter systematyczny, głównie dzięki badaniom toruńskiego środowiska archeologii podwodnej (Chudziak *et al.* 2011; 2016). Niestety wobec braku szerszego zainteresowania decyzyjnych konserwatorów zabytków nie ma ono charakteru systemowego, co jest trudne do zrozumienia. Biorąc pod uwagę, że z oczywistych względów osadnictwo sąsiadowało z wodami i było z nimi związane, bezdyskusyjnie w tym środowisku znajduje się mnóstwo źródeł – o chronologii sięgającej epoki kamienia włącznie – związanych z życiem codziennym, działaniami gospodarczymi czy obrzędowością dawnych społeczności. Z uwagi na gwałtownie wzrastającą grupę osób uprawiających turystykę podwodną musi niepokoić fakt tak sporadycznego zgłaszania odkryć różnorodnych zabytków archeologicznych.

Dotychczasowa aktywność toruńskich archeologów była i jest ukierunkowana na rozpoznanie przestrzeni reliktywnej niemal wyłącznie w jeziorach. Owocem ich pracy są kilkakrotnie tu wymieniane katalogi stanowisk (Chudziak *et al.* 2011; 2016). Niemniej w badaniach podwodnego dziedzictwa archeologicznego nie można pominąć rzek, rzeczek, strumieni czy strug, ponieważ w dużej – być może nawet zdecydowanej – części mają one w Polsce charakter dziki. Doświadczenia zebrane podczas podwodnych penetracji w Gwdzie wskazują, że w nurcie cieków odnaleźć można źródła

archeologiczne. Bez wątplenia są to pozostałości konstrukcji mostów (ale i brodów), wokół których koncentrują się przedmioty porzucone czy zagubione podczas przepływania się. Bardzo ważną kategorią zabytków są także przedmioty odnajdywane w rzekach w kontekstach wykluczających istnienie przepraw. W takich sytuacjach najbardziej prawdopodobnym wyjaśnieniem ich obecności jest sąsiedztwo stanowisk archeologicznych – osad, cmentarzysk czy miejsc obrzędowych. Najprawdopodobniej stanowiska te są niszczone przez podmywający je nurt.

Równie istotne informacje można pozyskać podczas penetracji prowadzonych na uregulowanych odcinkach rzek. Zazwyczaj dotyczy to ich fragmentów przepływających przez sięgające średniowiecza ośrodki miejskie. Na dnie spoczywa bez wątplenia mnóstwo źródeł związanych z różnymi okresami czy epizodami ich historii.

Rzeki w mniejszym czy większym stopniu mają charakter dynamiczny. Pomijając meandrowanie, nieustannie modelują i przekształcają dno. W przypadku rzek o bystrym nurcie oznacza to, że nurek penetrujący ten sam fragment koryta w odstępie kilku lub kilkunastu miesięcy obserwuje zupełnie inny kształt jego dna. Spoczywające na nim zabytki mogą być naprzemiennie odkrywane lub zasłaniane przez piaski przemieszczane przez nurt. Utrudnieniem jest też stosunkowo krótki sezon prowadzenia podwodnych penetracji. W przypadku Gwdy trwa on od drugiej połowy czerwca do drugiej połowy września – wiąże się to z przejrzystością wody. W okresie wegetacji podwodne łąki filtrują nurt i wychwytyują osady mineralne, dzięki czemu zadowalająca widoczność sięga trzech/czterech metrów.

Konieczność podjęcia na szeroką skalę podwodnych penetracji archeologicznych tak w jeziorach, jak w rzekach wynika z wielu powodów. Na pewno jednym z nich są względy konserwatorskie. Także zabytki archeologiczne znajdujące się w wodach – zarówno ruchome, jak i nieruchome – są w coraz większym stopniu zagrożone zniszczeniem przez ludzi i naturę. Równie ważnym czynnikiem są względy naukowe. Wyniki różnorodnych analiz i opracowań, w których obok stanowisk zlokalizowanych na lądzie nie uwzględnia się dziedzictwa archeologicznego w wodach, mogą być obarczone poważnym błędem.

Bibliografia

- Boese K. 1935. *Geschichte der Stadt Schneidemühl*. Schneidemühl: Sonderheft der Grenzmärkischen Heimatblätter.
- Chudziak W., Kaźmierczak R., Niegowski J. 2011. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*. Toruń: Wydawnictwo Fundacji Amicus Universitatis Nicolai Copernici, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Chudziak W., Kaźmierczak R., Niegowski J. 2016. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2011–2015)*. Toruń: Wydawnictwo Fundacji Amicus Universitatis Nicolai Copernici, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Rola J., Makowiecki D. 2012. Depozyty akwaticzne wydobyte z dna jeziora Płotki koło Piły. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 13, 45–51.

Summary

JAROSŁAW ROLA

Archaeological heritage in rivers. Comments based on the results of underwater penetration in Gwda river, between Piła and Ujście

Among the least archaeologically explored parts of Poland are inland open waters, including rivers. This problem affects a large area of the country. In the lower parts of valleys, along water-filled channels, there are areas inaccessible to surface archaeological reconnaissance.

In the absence of due interest from conservation services, a limited programme of recording underwater archaeological sites was developed at the Institute of Archaeology at Nicolaus

Copernicus University in Toruń. The research activity was primarily directed at identifying the relict space lying in the lakes.

Since 2017, underwater penetrations have been carried out by the Piła District Museum in Piła on sections of the river Gwda located between Piła and Ujście nad Notcią. Remains of wooden bridges have been located in both channels of the Gwda river flowing around the island. This crossing functioned at least from the location of the town in the mid-15th century until the end of the 18th century. In addition, an area rich in historical material with a chronology from the late Middle Ages to modern times was identified.

South of the Piła, along a stretch of wild, highly meandering river, six archaeological sites with chronologies ranging from Mesolithic to modern times have been discovered so far. In addition, a fresh break in the bank of the riverbed with profiles of objects – a fragment of a cemetery of the Wielbark culture – has been observed. It can be assumed that all the artefacts recorded so far have entered the river Gwda as a result of the sites being washed away by the river. They are very well preserved, but at the same time destroyed by the forces of nature.

The recognition of the underwater archaeological heritage in Poland is not systematic. Prehistoric settlements were adjacent to and connected to water, so there is no shortage of sources related to the daily life, economic activities or rituals of communities whose chronology dates back to the Stone Age.

To date, the work of Toruń archaeologists has focused almost exclusively on identifying relict spaces in lakes. Nevertheless, watercourses cannot be overlooked in the study of underwater archaeological heritage. Objects found in rivers in contexts that exclude the existence of crossings most likely come from archaeological sites destroyed by the current that washed them away. Equally important information can be obtained from penetrations carried out on regulated sections of rivers flowing through urban centres since the Middle Ages.

Large-scale underwater archaeological penetrations are necessary for conservation and scientific reasons. The destruction of archaeological artefacts resting in the waters is also at risk. In addition, the results of surveys that do not take into account the archaeological heritage found in the waters in addition to the artefacts on land can be seriously falsified.